

Etelävirolainen käsikirja vuodelta 1691

Lisä virolaisen varhaiskirjallisuuden historiaan

1.

Käsissäni on kirja, jonka olemassaolosta on tähän saakka ollut vain välillisiä ja epävarmoja tietoja, Riiasa v. 1691 painettu eteläviron eli tartonviron kielellä kirjoitettu käsikirja:

Tarto-Ma Kele Kässi Ramat. RIGA/ Gedruckt bey Johann Georg Wilcken/ Königl. Buchdrucker/ 1691.

Lukuun ottamatta pieniä vesivaurioita ja joitakin vähäisiä lehtien reunojen repeymiä, jotka eivät missään ulotu tekstiin saakka, kirja on täydellinen ja ehjä. Kokonahkasidos nahkaisine kiinnityshihnoineen on myös hyväkuntoinen. Niteen koko on n. 15,5 × 10 cm ja paksuus n. 6 cm. Ladonta on n. 14 × 8 cm. Kirja on yksityisomistuksessa. Ennen kuin ryhdyn selvittämään kirjan sisältöä ja asemaa virolaisen kirjallisuuden historiassa, on syytä palauttaa mieleen muutamia pääkoh-
tia tuon kirjallisuuden varhaisvaiheista.

Vanhimmat säilyneet viron kielen kirjaanpanot ovat vieraskielisissä käsikirjoituksissa olevia yksittäisiä virolaisia sanoja, etupäässä erisnimiä (mm. Henrik Lättiläisen kronikka 1200-luvun alkupuolelta ja Liber Census Daniae saman vuosisadan puolimaista). Vanhin säilynyt vironkielinen teksti on ns. Kullamaan käsikirjoitus 1520-luvulta.

Ensimmäiset vironkieliset kirjat ilmestyivät uskonpuhdistuksen aikana. Tilanne oli Virossa siinä suhteessa erilainen kuin esim. Suomessa, että siellä valtaosa papeista oli vierasmaalaisia, mikä vain lisäsi vironkielisten kirkollisten tekstien tarvetta. Vanhin virolainen kirja, josta osa on säilynyt, on v. 1535 ilmestynyt Simon Wanradtin ja Johann Koellin luterilainen katekismus (sisältää myös alasaksalaisen tekstin). Tietoja on parista jo ennen tätä ilmestyneestä kirjasta, jotka kuitenkin ovat hävinneet. V. 1554 painettiin Lyypekissä Franz Wittenin etelävirolainen katekismus, mutta se on jäljettömiin kadonnut samoin kuin

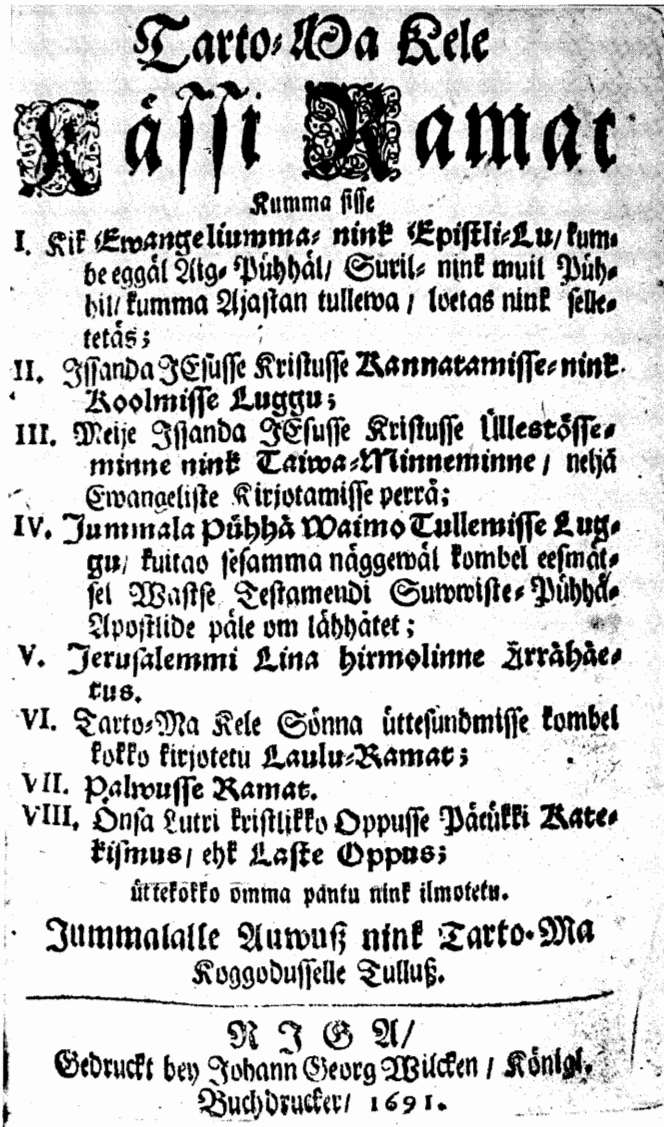
eräät muutkin 1500-luvun kirjat, joiden ilmestymisestä on tietoja. Vuosisadan jälkipuoliskolla käydyt pitkälliset sodat raunioittivat maan ja vähensivät väkiluvun noin kolmannekseen entisestään. Maan pohjoisosassa, joka oli liitetty Ruotsiin, piti luterilainen kirkko lujasti vallan käsissään. Etelässä sen sijaan puolalaiset viranomaiset pyrkivät palauttamaan katolisen uskon.

Seuraavan vuosisadan alun teksteistä tärkeimpiä ovat Georg Müllerin pohjoisvirolaiset saarnat vuosilta 1600—1606. Vahvistamattomiksi jääneiden tietojen mukaan jesuiitta J. A. Weltherus käänsi saman vuosisadanvaihteen tienoilla Tartossa joitakin uskonnollisia kirjoja eteläviroksi, mutta niitä ei ole säilynyt. Ainoa katoliselta kaudelta säilynyt etelävirolaisia tekstejä sisältävä julkaisu on Braunsbergissa v. 1622 painettu kirkkokäsikirja *Agenda Parva*. V. 1629 Altmarkin rauhassa liitettiin koko manner-Viro ja Liivinmaa Ruotsiin, joka suosieksaan luterilaisuutta tuki myös virolaisen kirkollisen kirjallisuuden julkaisemista.

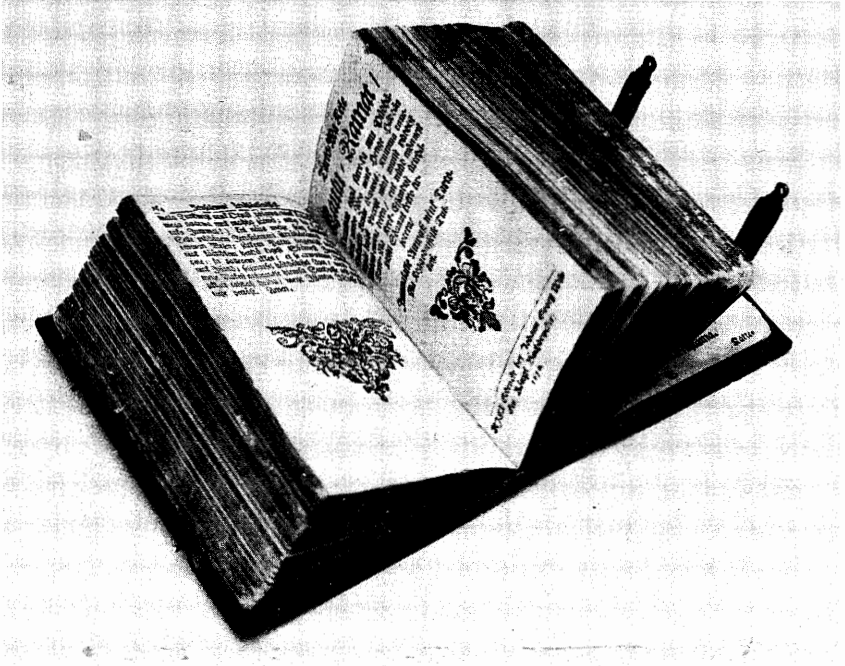
Tämän ajan pohjoisvirolaisista kirjailijoista merkittävin on Heinrich Stahl. Hänen tärkeimmät teoksensa ovat neliosainen käsikirja *Hand- und Hauszbuch für das Fürstenthumb Esthen in Liffland* (1632—38) ja saarnakirja *Leyen Spiegel* (1641—49), jotka molemmat sisältävät sekä saksalaisia että virolaisia tekstejä. Samoihin aikoihin julkaisi Joachim Rossihnius Riassa eteläviron kielellä katekismuksen sekä evankeliumi- ja epistolatekstejä (1632). Kielellisesti Rossihniuksen tekstit ovat Stahlin julkaisuihin verrattuina ylivoimaisia.

Kirkollisten kirjojen julkaiseminen kahdella eri murteella selittyy osaksi siitä, että Viro oli jaettu Tallinnan ja Riian hiippakuntien kesken. Kahden kirjakielen rinnakkainelo jatkui viime vuosisadalle saakka. Molempia varten ilmestyi myös omia kielioppeja: pohjoisviroa edustavat H. Stahl (1637), Heinrich Göseken (1660) ja Joh. Hornung (1693) sekä eteläviroa Johann Gutsclaff (1648). Edellä mainitusta neliosaisesta käsikirjasta ilmestyi uusi, lisätty laitos Tallinnassa v. 1655—56. Olennaisimmat muutokset koskevat virsikirjaosaa.

Seitsemännentoista vuosisadan puolimaissa alettiin suunnitella koko Raamatun vironantamista. Stahl ja Rossihnius olivat jo julkaisseet evankeliumi- ja epistolatekstejä. Pohjoisvirolainen Uuden testamentin käsikirjoitus valmistui tiettävästi v. 1640—60, mutta se jäi painamatta. Riassa julkaisi Adrian Virginius (Verginius) eteläviron kielellä v. 1684 ison katekismuksen, jota ei ole säilynyt, sekä 1685 virsi- ja rukouskirjan (*Wastne Tarto Mah Keele Lauulo Rahmat*). V. 1686 siellä ilmestyi Andreas Virginiuksen ja hänen poikansa Adrianin eteläviroksi kääntämä Uusi testamentti (*Meije Issanda JEsusse Kristusse Wastne Testament*). Seuraavina vuosina Riassa julkaistiin eräitä muitakin etelävirolaisia kirjoja, joista tulee edempänä puhe.

Kuva 1. V. 1691 ilmestyneen etelävirolaisen käsikirjan nimiösiivu, joka sisältää myös koko teoksen sisällysluettelon.

Kuva 2. Kirja avattuna. Näkyvissä evankeliumi- ja epistolakirjan viimeinen sivu ja virsikirjan (*Tarto-Ma Kele Laulu-Ramat*) nimiö sivu.

Etelävirolainen kirjakieli oli nyt kohonnut pohjoisvirolaista tärkeämmäksi. Tähän suuntaan vaikutti myös B. G. Forseliuksen ym. kehittämä uudistettu oikeinkirjoitus, jonka riikalaiset julkaisijat ottivat käytäntöön. Uuden oikeinkirjoituksen asemaa vahvistivat Riiassa julkaistut Hornungin pohjoisvirolainen kielioppi ja uusi pohjoisvirolainen käsikirja (1694—95). Hornung ei kuitenkaan ollut uuden oikeinkirjoitusjärjestelmän luoja, kuten aikoinaan luultiin.

Se, että Riiassa oli alettu julkaista uskonnollista kirjallisuutta myös pohjoisviron kirjakielellä ja lisäksi käyttäen uudistettua, Stahlin viljelemästä poikkeavaa ortografiaa, herätti närkästystä Tallinnan konsistorissa sekä pitkitti Tallinnan ja Riian hiippakuntien välistä vastakohtaisuutta. Riiassa julkaistut pohjoisvirolaiset kirjat takavarikoitiin ja niiden levittäminen keskeytettiin, vaikka ne kielellisessä suhteessa merkitsivät huomattavaa edistysaskelta. Molemmissa hiippakunnissa pyrittiin nyt yhteisen vironkielisen Raamatun aikaansaamiseen, mutta oikeinkirjoitusta koskevat erimielisyydet viivyttivät hanketta, ja sitten

tuli väliin suuri Pohjan sota. Vasta v. 1715 ilmestyi pohjoisvirolainen Uusi testamentti (*Meie Issanda Jesusse Kristusse Uus Testament*) ja 1739 koko Raamattu (*Piibli Ramat*). Näin oli pohjoisviron kirjakieli vuorostaan saanut johtoaseman, joka jäikin pysyväksi.

Paitsi kirkollisia kirjoja, joihin edellä on viitattu, ilmestyi 17. vuosisadalla mm. joitakin koulukäyttöön tarkoitettuja kirjoja, lakikatkelmia ja hallinnollisia tekstejä sekä suurehko määrä tilapäärunoutta.¹

2.

Palaan nyt alussa mainittuun etelävirolaiseen käsikirjaan. Kuvassa 1 on kirjan nimiösivu, jolla on myös sisällysluettelo. Vaikka kirja on kokonaisuus ja vaikka sen sisällysluettelo kattaa kaikki kirjan osat, tunnetaan eräät sen osista myös erillisinä julkaisuina. Tarkastelen kirjan sisältämiä osia järjestyksessä.

(1) 16-sivuinen jakso, joka käsittää edellä mainitun nimiösivun sekä saksankielisen esipuheen. Syistä, jotka selviävät tuonnempaa, palaan tämän jakson kuvaukseen viimeksi.

(2) *Ewangeliumma nink Epistli-Lu Eggä Ajastan tullewa Aig-Pühhä/ nink Sure-Pühhä/ ka mu waijel tullewa Pühhi Päiwi päle. Tarto-Ma Kele sisse kirjotetu. RIGA/ Gedruckt bey Johann Wilcken/ Königl. Buchdrucker.*

Tämä osa sisältää numeroimattoman nimiölehden, jonka taustapuoli on tyhjä, sekä 264 numeroitua tekstisivua; kaikkiaan siis 266 sivua. Sivujen alareunassa on tavanmukainen painoarkkien ja lehtien numerointi A1—R4; nimiölehti ei sisälly tähänkään numerointiin, joten se on painettu erikseen, irrallaan painoarkeista. Tämä evankeliumi- ja epistolakirjaksi nimetty osa sisältää seuraavat alajaksot:

(2:1) Evankeliumi- ja epistolakirjan ensimmäinen jakso, jolla ei ole erillistä otsikkoa, käsittää sivut 1—168 (A1a—L4b). Sisältönä ovat kirkkovuoden pyhäpäivien evankeliumi- ja epistolatekstit. Kuvitusta ei ole.

¹ Ks. V. Ridala, *Eesti kirjan-duse ajalugu koolidele*. I jagu. Teine parandatud ja täiendatud trükk. Tartu 1924; Friedebert Tuglas, *Viron kirjallisuuden historia*, Helsinki 1939; Herbert Salu, *Romantiline Hornung, Virittäjä* 1949 s. 107—122; Osmo Ikola, *Lauseopillisia havaintoja Georg Müllerin virolaisten saarnojen (1600—1606) kielestä*, Turku 1962; Henno Jänes, *Geschichte der estnischen Literatur*, Stockholm 1965; *Eesti kirjan-duse ajalugu*. I köide. Toim. A. Vinkel. Tallinn 1965; Endel Nirk, *Estonian Literature*, Tallinn 1970; Villem Altoa, *Stahli-eelsest eestikeelsest trükisõnast, Keel ja kirjandus* 1974 s. 676—683.

Vorrede.

Christlicher und geneigter Leser.

S lehret der Augenschein/ und fleis-
 sige Prediger erfahren bey genauer Nach-
 forschung/ nicht ohne höchstem Leidwesen/
 täglich mehr und mehr/ wie tieff die Pabstlichen Ab-
 göttereyen und allerhand Aberglaubische Gewöhnhei-
 ten an unsern Ohren bey denen hiesigen Ehstn
 Wurzel geschlagen/ daß / unerachtet durch Gottes
 Gnade die wahre Evangelische Religion bey so viel
 Jahren schon ihnen vorgetragen und geprediget wor-
 den/ man doch solche Greuel bis diese Stunde noch
 nicht aufsitzen/ und die Leute dahin bringen könnent/
 daß sie/ (auch die sonst vor andern in ihrem Er-
 kändnis die besten scheinen zu seyn) nicht mehr auff
 das Pabstliche und abergläubische Wesen halten/ als
 auff die Luthersche Lehre achten solten. Wer bey
 seinen Zuhörern in ein oder andern Stücke nur die
 Probe anstellen will/ wird die Wahrheit des igtge-
 sagten leicht befinden. Wolte man aber fragen/
 woher es doch kommen möge/ daß bey so vieljährigen
 Lutherschen Predigern und Predigten wir dennoch
 (so zu sagen) das Pabsthumb bey den Zuhörern ha-
 ben? so möchten da wol unterschiedliche Ursachen ge-
 geben und angeführet werden können; allein die Un-
 wissenheit der Ehstnischen Sprache/ und der
 Mangel an guts Ehstnischen Büchern (was
 durch gleichwol die Lehre hat fortgepflanget werden
 sollen)

)(2

(2:2) *Meije Issanda JEsusse Kristusse Kannatamine nink Koolminne/ neide neljä Ewangeliste perrä ülleskirjotetu.* Tämä otsikko on sivun 169 yläreunassa, ja jakson teksti käsittää sivut 169—217 (L5a—O5a). Kuten otsikosta ilmenee, tämä on Kristuksen kärsimyshistoria. Kuvituksena 14 noin sivun kolmanneksen suuruista piirrosta.

(2:3) *Meije Issanda JEsusse Kristusse üllestösemissest nink Taiwa-Minnemissest/ nink mes enne nink perräst temmä Taiwa-Minnemist om sündinu.* Otsikko on sivun 217 keskivaiheilla, sen alla on jakson ainoa kuva, ja teksti alkaa sivun alareunasta. Jakso käsittää sivut 217—236 (O5a—P6b). Sisältönä on kertomus Kristuksen ylösnousemuksesta ja taivaaseen astumisesta.

(2:4) *Jummala Pühhä Waimo näggewäst Tullemissest Apostlide päle.* Otsikko on sivun 236 alaosassa, ja teksti alkaa samalta sivulta. Jakso käsittää sivut 236—249 (P6b—Q5a). Jaksossa kerrotaan Pyhän Hengen vuodattamisesta. Kuvia ei ole.

(2:5) *Jerusalemmi-Lina hirmsast Ärrahätämissest/ kumb neljä-kümnel Ajastajal perräst Issanda Kristusse Taiwa-Minnemist om sündinu.* Otsikko on sivun 249 keskellä, ja teksti alkaa samalta sivulta. Se käsittää sivut 249—264 (Q5a—R4b). Tämä on kertomus Jerusalemin hävityksestä, joka otsikon mukaan tapahtui neljäntenäkymmenentenä vuotena Kristuksen taivaaseen astumisen jälkeen. Tässäkään ei ole kuvitusta. Tämä on evankeliumi- ja epistolakirjan viimeinen jakso, johon myös tämä sivunumerointi päättyy.

Huomaamme, että tämä yhtenäisesti paginoitu evankeliumi- ja epistolakirja käsittää koko teoksen sisällysluettelon numerot I—V. V. Ridalan (Grünthalin) Viron kirjallisuuden historiassa on seuraava tieto: ”A. 1691 ilmus Virginiuse toimetatud *Lauluraamatu* teine trükk. See on tähele pandav selle poolest, et ta pääle mõnede Adr. Virginiuse endiste tõlgitud kirikulaulude lisaks evangeeliumid, epistlid, Jeesuse kannatuse loo ja ennegi jutustuse *Jerusalemmi Lina Ärahätämissest* sisaldab.”² Samantapaisen tiedon antaa *Eesti biograafiline leksikon* v. 1929: ”Lauluraamatu II trükk, mis alles püsis vähemalt veel a. 1897, oli varustatud [Adrian] V[irginus]e poolt mitmete lisanditega (evangeeliumid, epistlid, jutustus Jeruusalemma ärarikkumisest j. m.).³ Nämä tiedot näyttäisivät viittaavan sellaisen niteen olemassaoloon, joka olisi sisältänyt ainakin seuraavana esiteltävän virsikirjan (3) ja nyt puheena olevan evankeliumi- ja epistolakirjan.

Evankeliumi- ja epistolakirja pysyi kuitenkin tietymättömissä, kun-

² Ridala, mts. 129.

³ *Eesti biograafiline leksikon*, Tartu 1929, s. 592.

Rannatamine nint Koolmine.

217

Teemä om Kooljist illestõnu/ nint saap
windne Pettus kurjembaš/ kut eddimän-
ne. Pilatus üttel neide wasta: Tell om
Holdjid/ minge nint holdle/ nida kut teije
tjäte. Remmä lätšiwä nint hoidšiwä sed-
dä Hauda Holdjidega/ nint panitwa se
Kiwwi Bitšatiga kinni.

Meije Jssanda Jesusse Kristus
se illestõsemissest nint Taitwa-Minne-
misses / nint mes enne nint perräst
teemä Taitwa-Minnemist om
sündinu.

I.

Alti se Suur-Pühha olli mödä lännu/
sis talli Maria Maddalena nint se
tdine

Kuva 4. Evankeliumi- ja epistolakirjan sivu 217, jolta alkaa Kristuksen ylösnousemusta ja taivaaseen astumista koskeva jakso.

nes J. Mägiste, H. Salu ja H. Pürkop v. 1946 löysivät sen erillisenä, nahkakansiin sidottuna kirjana.⁴ Pürkopin kirjoituksen ja Lundin yliopiston kirjastosta hankkimieni kserokopioiden avulla olen voinut varmistautua siitä, että edellä käsittelemäni evankeliumi- ja epistolakirja (kohdat 2:1—5) on sama painotuote kuin Lundista löydetty kirja. Tosin Lundin kappaleessa on edellä mainittujen jaksojen lisäksi lopussa 12 numeroimatonta sivua, jotka sisältävät uskonkappaleet sekä painovirheiden luetteloita. Nämä sivut eivät puutu nyt esillä olevastakaan kirjasta, mutta ne on sidottaessa sijoitettu koko niteen loppuun (vrt. edempänä (6)).

Evankeliumi- ja epistolakirjamme nimiölehdellä ei ole painovuotta, mutta Pürkop arvelee, että se olisi painettu v. 1691. Hän lienee oikeassa; palaan asiaan myöhemmin. Pürkop on Lundin yliopiston kirjaston kartuntaluettelon nojalla todennut, että kun tämä kirja eräiden muiden ohella v. 1717 luetteloitiin, niin se oli sitomaton. Hänen mukaansa ei kirjaa tunneta muita kappaleita kuin Lundissa oleva eikä sen ilmestymistä ole kirjallisuudessa ennen mainittu.⁵ Minun käytössäni oleva kappale on siis toinen.⁶

(3) *Tarto-Ma Kele Laulu-Ramat/ Kumman eggä sure ka mu Pühhä- nink muido Ihho nink Henge Häddän tullulikko Laulu löwwis; Kumma ennemuste önsast Lutrist nink muist pühhist Mihhist omma tettu/ ent nüüd mönnest Tarto-Ma Kerk-Essandist ütتهälelissil Sönnul kokko kirjotetu/ Jummalalle Auwusz nink Tarto-Ma Koggodusselle Tullusz. RIGA/ Gedruckt bey Johann Georg Wilcken/ Königl. Buchdrucker/ 1690.*

Kuten tästä nimiölehden tekstistä ilmenee, tämä on etelävirolainen virsikirja. Tämä osa sisältää ensin 238 numeroitua sivua, joihin myös nimiölehti sisältyy. Sen jälkeen on 22 numeroimatonta sivua, joista viimeinen on tyhjä. Koko osan sivumäärä on siis 260. Sivujen alareunassa on normaaliin tapaan lehtien numerointi (A1—R2), joka jatkuu myös paginoimattomaan osaan. Kustodit vahvistavat osaltaan, että numeroimattomat sivut ovat alun perin kuuluneet samaan kirjaan.

Sivut 3—228 sisältävät aiheittain ryhmiteltyinä virolankielisiä virsiä; viimeisenä (s. 225—228) on *Litania/ ehk: Palwe kige Tarwistusse per-*

⁴ H. Pürkop, Några sällsynta estniska böcker i Lunds universitetsbibliotek, *Svio-Estonica* VIII, 1944—48, s. 149, 151—153 (kirjan nimiösiivu kuvattuna Pürkopin kirjoituksessa s. 152).

⁵ Pürkop, mts. 157.

⁶ Vrt. H. Salu, Adrian Virginius som grundläggare av våra dagars estniska psalmtraditioner, *Svio-Estonica* VIII, 1944—48, s. 167; *Eesti kirjanduse ajalugu* I (toim. A. Vinkele), s. 148.

Tarto Ma Kele

Laulu - Ramat /

Kumman eggä sure-ka mu Pühhä-
ntak nuido Jhho nink Henge Häddän
tulluttko Laulu löwöis; Kumma enne-
muite dñsast Eurrist nink muist pühhist
Mihhist omma tettu / ent nüüd mönneft

Tarto Ma Kele. Estandist üttechä-
lekkil Eönnul kollo kir-
jotetu/

Jummalalle Nuwuh nink Tarto-
Ma Koggoduffelle Tul-
lus.

RJA/ Gedruckt bey Johann Georg Wil-
ken/ Königl. Buchdrucker/
1690.

Kuva 5. Virsikirjan nimiösiivu.

räst. Viimeiset numeroidut sivut (229—238) sisältävät rukouksia: *Kollektä/ ehk Kerko-Palwusse/ kumbe Altri een lauletas.*

Numeroimattomilla sivuilla on ensin *Deutsches Register über die/ in diesem Gesang-Büchlein befindliche/ Ehstnische Lieder* (P8a—Q3a). Tämä on aakkosellinen hakemisto, hakusanoina kutakin virttä vastaavan saksalaisen virren alkusanat (esim. *ACh Criste/unsre Seligkeit* viittaa virteen *O Kriste/ meije Önnistus*). Seuraavana on toinen hakemisto, jolla on selittävä otsikko: *Register/ ehk Johhataja/ Kummast/ Allustusse Tähte mödä/ ärrälöwwis/ kumma Lehhe-Polel eggäüts Laul sensinatsen Laulu Ramatun saisnes; ja märäne Laul kumbike Saksa Kelel olnes/ se näüsse ärrä siin eggäütte Laulo kottal saiswast Laulust sesamma wasta saiswa Lehhe-Pole pääl* (Q3b—R2a). Tämä virsien virolaisten alkusanojen mukainen aakkoshakemisto jatkuu kunkin aukeaman vasemmanpuoleisella sivulla. Aukeamien oikeanpuoleisilla sivuilla taas on saksankielinen hakemisto, jossa on kunkin vasemmalla olevan virolaisen virrenalun kohdalla vastaavan saksankielisen virren alku, kuten myös tämän saksankielisen hakemistosan otsikossa (Q4a) selitetään: *Ehstnisches Register/ Nach welchem ein jedes Ehstnische Lied nach dem Ehstnischen Alphabet kan auffgeschlagen/ auch desselben Deutsche Deutung (was es nemlich im Deutschen vor ein Lied seyn solle) von der hie gegen dem Ehstnischen stehenden Seiten kan ersehen werden.* Virsikirjan käyttö on siis todella pyritty tekemään helpoksi saksalaisille, viroa heikosti taitaville papeille.

Tämän rekisterin jäljessä (sivujen R1b ja R2a alaosassa) on virsikirjan painovirheiden luettelo *Errata*. Siinä olevat selitykset ovat saksankielisiä. Virsikirjassa ei ole kuvia.

Nyt käsiteltävä osa (3) eli virsikirja on teoksen sisällysluettelon nro VI. Tiedetään, että Adrian Virginius oli toimittanut etelävirolaisen (”in dorpt esthnischer Sprache”) virsi- ja rukouskirjan, joka painettiin Riiassa v. 1685, ja uuden painoksen, joka sisältyi v. 1691 ilmestyneeseen käsikirjaan. Muutamat uuden painoksen virret ovat tämän mukaan Adrian Virginiuksen itsensä sepittämiä, mutta muuten ovat suurimman osan työstä tehneet Lor. Möller (so. Rannun pappi Laurentius Mollerus), Marcus Schütz (Nöon pappi) ja Andreas Virgin (Virginius, Kambjan pappi, Adrian V:n isä).⁷ Ridala (Grünthal) mainitsee niinkään Adrian Virginiuksen v. 1685 julkaiseman etelävirolaisen virsi- ja

⁷ Johann Friedrich v. Recke und Karl Eduard Napiersky, *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland*. Vierter Band. Mitau 1832, s. 438; *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's*, Riga 1858, s. 120.

rukouskirjan sekä virsikirjan v. 1691 ilmestyneen toisen painoksen.⁸ *Eesti biograafiline leksikon* taas kertoo, että virsikirjan toinen painos oli ainakin v. 1897 vielä säilyneenä.⁹ Suits ja Lepik mainitsevat hekin virsikirjan toisen painoksen ilmestyneen v. 1691.¹⁰

Ensimmäisen varman silminnäkijän tiedon tämän virsikirjan olemassaolosta antaa H. Pürkop: se sisältyy hänen sekä Mägisten ja Salun Lundin yliopiston kirjastossa v. 1946 tekemään kirjalöytöön.¹¹ Tässäkin kohden olen varmistautunut siitä, että käsissäni olevan niteen virsikirjaosa todella on sama painotuote kuin Pürkopin kirjoituksen numero 6. Paul Aristen antaman tiedon mukaan löydettiin v. 1955 Vilnan yliopiston kirjastosta v. 1690 Riiasa painettu etelävirolainen virsikirja.¹²

Esillä oleva etelävirolainen virsikirja on siitä erikoinen, että siinä on muutamista virsistä kaksi eri versiota, vanhempi ja uudistettu.¹³ Virsikirjan virsistä monet ovat Adrian Virginiuksen kääntämiä, ja oikein kirjoitus on edelliseen painokseen verrattuna uudistettu. Adrian Virginiuksen virret ovat kielellisesti korjattuina myös v. 1695 ilmestyneen pohjoisvirolaisen käsikirjan virsikirjaosassa.¹⁴

Aiempien tietojen mukaan tunnetaan puheena olevaa v. 1690 painettua etelävirolaista virsikirjaa kaksi kappaletta, nim. Lundin ja Vilnan yliopistojen kirjastoissa olevat. Käsissäni oleva on siis kolmas kappale.

(4) *Lühhikenne Tarto-Ma Kele Palwusse Ramat/ Kumman Hommungo- nink öddango- nink mitto muid Ihho nink Henge Häddän tullulikko Palwid loiis; kristlikko Oppusse Wije Pätükke nink Ajastan tullewa Pühhi päiwi mödä säetu nink kokko kirjotetu/ Jummalalle Auwusz/ nink Tarto-Ma Koggodusselle Tullusz. RIGA/ Gedruckt bey Johann Georg Wilcken/ Königl. Buchdrucker/ 1691.*

⁸ Ridala, mts. 127, 129.

⁹ *Eesti biograafiline leksikon*, s. 592.

¹⁰ G. Suits ja M. Lepik, *Eesti kirjandusajalugu tekstides*, Tartu 1932, s. 137, 139.

¹¹ Pürkop, mts. 153—154, 156—157; Salu, *Svio-Estonica* VIII, 1944—48, s. 163, 165, 167. Ks. myös Herbert Salu, Zur Entwicklung des estnischen Kirchenliedes im 17. Jahrhundert, *Apophoreta Tartuensia*, Stockholm 1949, s. 87.

¹² P. Ariste, 17. sajandi eestikeelsetest lauludest, *Edasi* 8. 6. 1956, nro 113. — Virsikirjan omassa nimiõlehdesä on painovuodeksi merkitty 1690, mutta käsikirja, johon se kuuluu, on ilmestynyt kokonaisuutena vasta v. 1691. Tästä ilmeisesti johtuu, että virsikirjan ilmestymisvuodeksi mainitaan milloin 1690, milloin 1691.

¹³ Uku Masing — Albert Soosaar, Kolme sajandi eest värsistatud lauluraamatust, *Eesti evangeeliumi luteriusu kiriku aastaraamat*, Tallinn 1956, s. 49, 72. Ks. myös E. Siirak, Eestikeelse salmi ajaloo XVII sajandil, *Keel ja kirjandus* 1962 s. 690—691.

¹⁴ *Eesti kirjanduse ajalugu* I (toim. A. Vinkel), s. 147—148.

Tämä rukouskirja on teoksen sisällysluettelon numero VII. Se käsittää ensin 88 numeroitua sivua, joihin nimiölehti sisältyy (nimiölehden takasivu tyhjä), ja niiden jatkona 4 numeroimatonta sivua; kaikkiaan siis 92 sivua. Sivut 3—88 sisältävät etelävirolaiskia rukouksia. Lopussa olevilla numeroimattomilla sivuilla on *Register* eli rukousten hakemisto. Kuvitusta ei ole.

Sivujen alareunassa oleva lehtien numerointi (R3—Y8) on suoraa jatkoa edellisen kirjan numeroinnille, vieläpä niin että virsikirjan loppu ja rukouskirjan alku ovat samalla painoarkilla. Tämä osoittaa, että nämä kirjat on painettu samalla kertaa, vaikka edellisen painovuodeksi onkin merkitty 1690 ja jälkimmäisen 1691.

Pürkopin esittelemässä kirjalöydössä tämä rukouskirja (hänellä nro 7) oli sidottuna yhteen edellisen eli virsikirjan kanssa. Hänen kuvauksensa ja hankkimieni kserokopioiden nojalla olen varmistautunut siitä, että kysymyksessä on tälläkin kertaa sama painotuote. Rukouskirja sisältää samanlaisia kirkkorukouksia kuin v. 1694 ilmestynyt pohjoisvirolainen rukouskirja, joka pääosaltaan lienee käännoästä tästä etelävirolaisesta.¹⁵

Ainoa tähän mennessä tunnettu tämän etelävirolaisen rukouskirjan kappale on se, joka sisältyy puheena olleeseen Lundin kirjalöytöön. Nyt esillä oleva on siis toinen varma kappale. Aristen antaman tiedon mukaan Vilnan yliopiston kirjastossa oleva *Tarto-Ma Kele Laulu Ramat* (Riika 1690) löydettiin ”koos ühe teise lõuna-eestimurdelise raamatuga, mille esimesed lehed puuduvad”.¹⁶ Näin ollen on lähellä mahdollisuus, että tuo löydetty vajanainen kirja olisi tämä sama rukouskirja, vaikkakaan siitä ei toistaiseksi ole varmuutta.

(5) *Önsa Luterusse Katekismus/ Ehk Laste Oppus. RIGA/ Gedruckt bey Johann Georg Wilcken/ Königl. Buchdrucker/ 1690.*

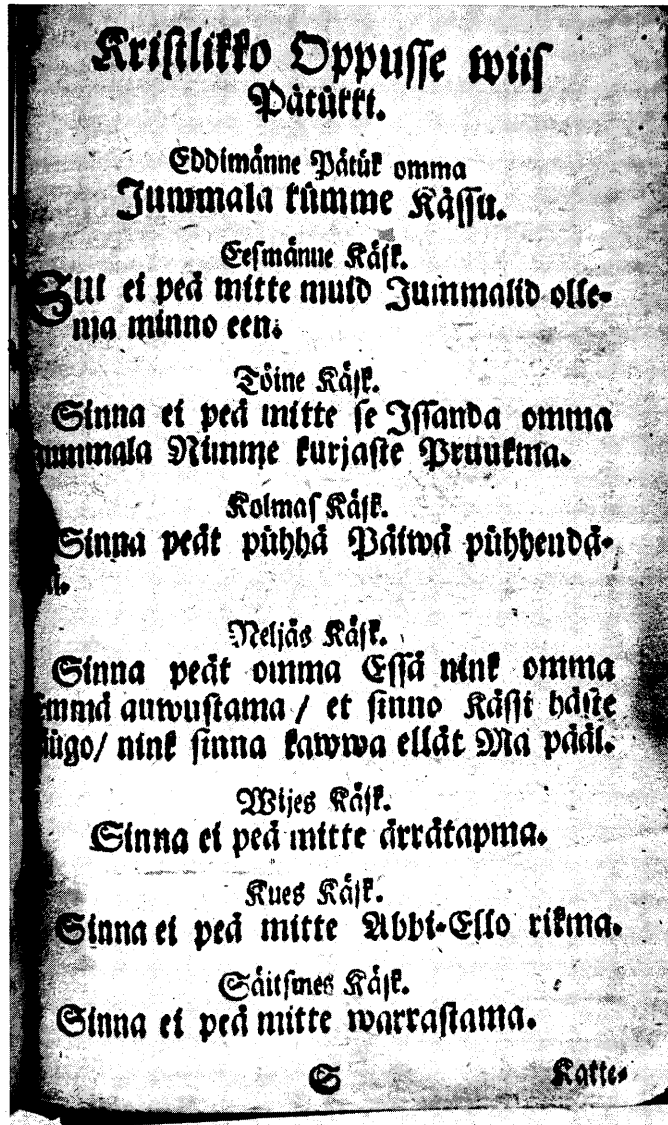
Tämä etelävirolainen Lutherin katekismus käsittää 64 numeroimatonta sivua. Lehdet on normaaliin tapaan numeroitu (A1—D8). Kirjas-
sa on 25 kuvaa. Tämä on teoksen sisällysluettelossa nro VIII.

Tämäkin kirja sisältyy Lundin kirjalöytöön (Pürkop nro 8).¹⁷ Samoin kuin edellisissä kohdissa olen tässäkin varmistautunut siitä, että käsissäni oleva painotuote on sama kuin Pürkopin mainitsema. Tätäkään kirjaa ei tunneta muuta kuin Lundin kappale ja nyt esittelemäni kappale.

¹⁵ Pürkop, mts. 154—155 (nimiösivu kuvattuna Pürkopin kirjoituksessa s. 152).

¹⁶ Ariste, *ibid.*

¹⁷ Pürkop, mts. 155 (nimiösivu kuvattuna s. 153).

Kuva 6. Käsikirjan viimeisen jakson alkusivu, jolta alkaa kristinopin viisi pääkappaletta sisältävä alajakso.

(6) Katekismuksen jälkeen teoksessa on vielä 12 numeroimatonta sivua (lehtinumerointi S1—S6). Tässä osassa ei ole omaa nimiölehteä. Osan sisältö on seuraava:

(6:1) *Kristlikko Oppusse wiis Pätükki* (S1a—S4a).

(6:2) *Errata in den Evangel. und Episteln/ und der Passions-Historie/ etc.* (S4b—S5b).

(6:3) *Druck-Fehler im Gesang-Buch* (S6a).

(6:4) *Im Gebet-Buch* (S6a—S6b).

(6:5) *Druck-Fehler im kleinen Catechismo Lutheri* (S6b).

Kuten näistä otsikoista ilmenee, nämä sivut sisältävät kristinopin viisi pääkappaletta sekä painovirheiden luettelot evankeliumi- ja epistolakirjaan, virsikirjaan¹⁸, rukouskirjaan ja Lutherin katekismukseen, so. kaikkiin teoksen vironkielisiin osiin.

Niin kuin edellä olen maininnut, Pürkopin kuvaamassa Lundin yliopiston kirjaston evankeliumi- ja epistolakirjassa on lopussa 12 numeroimatonta sivua. Edellä mainittuun tapaan olen varmistautunut siitä, että puheena olevat sivut ovat identtiset noiden Lundin kirjan sivujen kanssa.

Miksi sitten nämä sivut on käsillä olevassa niteessä sijoitettu eri kohtaan kuin Lundin kirjassa? Kristinuskon viisi pääkappaletta (6:1) kuuluisivat itse asiassa katekismukseen. Esim. v. 1694 ilmestyneessä pohjoisvirolaisessa katekismuksessa, jonka sisältö muuten vastaa tämän etelävirolaisen katekismuksen tekstiä, on lopussa viisi pääkappaletta.¹⁹ Tämän seikan ja lisäksi sen takia, että näillä sivuilla on edellisten osien painovirheiden luettelot, tämän osan luonnollinen paikka on juuri koko niteen lopussa. Pürkopin mukaan viiden pääkappaleen kieli eroaa katekismuksen kielestä, vaikkeivät erot ole suuria.²⁰

Evankeliumi- ja epistolakirja (2) käsittää lehdet A1—R4. Viimeinen painoarkki on siis puolikas (4 lehteä: R1—R4). Nyt puheena oleva koko teoksen viimeinen osa (6) taas käsittää lehdet S1—S6. Tuntuu todennäköiseltä, että (6) on painettu evankeliumi- ja epistolakirjan yhteydessä tai heti sen jälkeen mutta että on alun perin ollut tarkoitukseksi erottaa se evankeliumi- ja epistolakirjasta. Näin tulee ymmärrettäväksi, että evankeliumi- ja epistolakirjan viimeinen painoarkki on jätetty puolikkaaksi, samalla kun arkkinumerointia kuitenkin on jatkettu: 4-sivuisen R-arkin jälkeen 6-sivuinen S-arkki.

Kuten edellä on mainittu, ei evankeliumi- ja epistolakirjaan ole

¹⁸ Tämä on täydennys virsikirjan lopussa olevaan *Errata*-luetteloon ja sisältää vain kolme korjausta.

¹⁹ Pürkop, mts. 151, 153.

²⁰ Pürkop, mts. 153.

merkitty painovuotta. On kuitenkin todennäköistä, että se samoin kuin osa (6) on painettu muiden vironkielisten osien jälkeen. Kun koko teoksen painovuodeksi on merkitty 1691, voitaneen päätellä, että osat (2) ja (6) on painettu tuona vuonna.

Kuten on käynyt ilmi, on edellä mainittuja numeroilla (2), (5) ja (6) merkittyjä kirjamme osia ennestään tunnettu yksi kappale kutakin (Lund), osaa (3) kaksi (Lund ja Vilna) sekä osaa (4) yksi tai kaksi (Lund ja mahdollisesti Vilna). Kokonaisuudeksi muodostetun käsikirjan olemassaolosta ei sen sijaan ole ollut varmaa tietoa. Käsillä oleva kirjanidos käsittää kaikkiaan $16 + 266 + 260 + 92 + 64 + 12 = 710$ sivua. Ennestään kokonaan tuntematonta tekstiä on osa (1) eli teoksen nimiölehti sisällysluetteloinen ja saksankielinen esipuhe, yhteensä 16 sivua. Tätä mielenkiintoista osaa on syytä erikseen käsitellä.

3.

Kirjan alussa, evankeliumi- ja epistolakirjan edellä, on 16 sivua käsiteltävä osa, johon kuuluu koko kirjan nimiölehti (taustapuoli tyhjä) sekä saksaksi kirjoitettu esipuhe, otsikkona *Vorrede. Christlicher und geueigter Leser*. Tässä yhden painoarkin mittaisessa osassa ei ole sivunumerointia, mutta sen sijaan on tavanmukainen painoarkin lehtien numerointi.

Kun tämän osan tekstiä ei tiettävästi ennestään tunneta, selostan tässä pääkohdittain esipuheen sisältöä.

Kirjoittaja aloittaa valittamalla sitä, kuinka syvälle seudun (tarkoitettaneen lähinnä Riian hiippakuntaa) virolaisiin ovat juurtuneet paavilaiset epäjumalanpalvelukset ja kaikenlaiset taikauskoiset tavat ja ettei sellaisia iljetyksiä ole vielääkään saatu kitketyksi eikä ole saatu kansaa noudattamaan Lutherin oppia, vaikka oikeata evankelista uskontoa on jo niin monien vuosien aikana opetettu ja saarnattu. Tärkeimpiä syitä tähän onnettomaan asiintilaan on kirjoittajan mielestä (pappien) viron kielen osaamattomuus ja hyvällä viron kielellä kirjoitettujen kirjojen puute.

Kirjoittajan mukaan munkeilla oli tapana ottaa syntyperäisiä virolaisia talonpojanpoikia luostareihinsa ja opettaa heille perusteellisesti katolista uskoa. Nämä opettivat sitten omille maanmiehilleen paavinoppia omalla äidinkielellään. Heidän tuli myös saattaa suullinen opetuksensa kirjalliseen muotoon tai kääntää muista kielistä omalle kielelle ('in die Land-Sprache'). Täten myös ulkomaiset munkit oppivat maankielen paljon oikeammin, koska heillä oli aina luonaan sellaisia, jotka eivät ymmärtäneet muuta kuin omaa virolaista äidinkieltään.

Tartonviron kielellä julkaistut paavinoppiset kirjat, joita kirjoittaja sanoo vielä muutamia löytäneensä, osaksi käsikirjoituksina, osaksi painettuina, ennen kaikkea *Catechismus Romano-Catholicus*, joka edellisellä vuosisadalla painettiin Braunsbergissä yhdessä paavinoppisen virsikirjan kanssa, on kirjoitettu niin puhtaalla ja aidolla viron kielellä, ettei tänä päivänäkään kukaan syntyperäinen virolainen osaisi paremmin kirjoittaa.²¹ Kirjoittaja jatkaa kiittämällä paavinoppisten kirjoitusten kielellistä aitoutta ja viittaamalla siihen, kuinka huolellisesti ja selkeästi paavinoppia on satojen vuosien aikana suullisesti ja kirjallisesti opetettu.

Katolisen opin levittämisen vastakohtaksi kirjoittaja asettaa sen kehnon tavan, jolla maassa on luterilaista uskoa opetettu, ja moittii sitä, kuinka huonoja virolaisia Liivinmaan luterilaiset papit alun perin ovat olleet ja enimmäkseen vieläkin ovat. ”Der geneigte Leser beliebe *Balthasar Russowen Liefländische Chronica fol. 28. absonderlich seine Vorrede Plag. A. Fol. 4. und Johann Schnells Schluss-Rede über Franz Witten zu Lübeck Anno 1554. gedruckten Ehstnischen Catechismum, nach zu lesen/ so wird er Zeugnissen satt finden/ mit was schlechtem Ernst die wahre Evangelische Religion bey unsern Ehsten getrieben worden.*”

Yhtään ainoata vironkielistä luterilaista kirjaa ei maassa ollut, ennen kuin Franz Witte (Witten) käänsi viroksi ensimmäisen evankelista oppia edustavan kirjan, nimittäin Lutherin vähän katekismuksen. Sen toimitti painosta Lyypekissä v. 1554 saarnaaja Johann Schnell yhdessä kuuden viroksi käännetyn virren kanssa.²² Kirjoittaja kuitenkin moittii Wittenin käännöstä kielellisesti kehnoksi.

Sitten kirjoittaja mainitsee Joachim Rossihniuksen v. 1632 Riiaassa julkaisemat tekstit, jotka hänen mielestään ovat jo huomattavasti parempia käännöksiä kuin Wittenin katekismus. Hän lisää kuitenkin, että jos näitä töitä verrataan paavikunnassa käännettyihin kirjoihin, niin viimeksi mainittuja täytyy pitää kielellisessä suhteessa verrattomasti etevämpiä.

²¹ On tietoja siitä, että Saarenmaan ja Läänemaan piispa Johannes Kievel olisi n. v. 1517 julkaissut vironkielisen roomalaiskatolisen katekismuksen, mutta tämä on epätodennäköistä. Edelleen on tietoja siitä, että Vilnassa jesuiittain kirjapainossa v. 1585 painettiin vironkielinen katekismus. Preussin Braunsbergissa toimineessa jesuiittaveljeskunnan keskuspaikassa tiedetään olleen 16. vuosisadalla myös virolaissyntyisiä miehiä, joita koulutettiin hengelliseen ammattiin. Yksi heistä oli Michael Sommer, joka v. 1595 merkittiin oppilasluetteloon ja v. 1598 lähetettiin Tarton collegiumiin. Braunsbergin katolisen seminaarin matrikelissa on merkintä, että Sommer oli suureksi avuksi käännettäessä kirjoja viron kielelle. Ks. Ridala, mts. 90; *Eesti kirjanduse ajalugu I* (toim. A. Vinkel), s. 111, 119, 120; Alttoa, mts. 677—681.

²² Esipuheen kirjoittaja joko ei tunne Wanradtin ja Koellin katekismusta tai sitten hän tarkoittaa tässä vain etelävirolaisia kirjoja.

Kirjoittaja siirtyy sitten puhumaan kirjan oikeinkirjoituksesta (”Schreib-Arth”), joka huomattavasti poikkeaa sekä saksan oikeinkirjoituksesta että aiempien virolaisten kirjojen kirjoitustavasta. Uudistusta perustellaan sillä, että pyrkimyksenä on kirjoittaa niin kuin äännetään. Saksan ohella on esikuvana pidetty myös ruotsin ja suomen kirjoitustapaa. Erikseen mainitaan seuraavat oikeinkirjoitusseikat:

1. Jos kaksi samaa vokaalia, kuten *aa, oo, ee, ii, uu*, tai diftongia²³ on sanassa peräkkäin, ne kuuluvat aina samaan tavuun ja ovat tavun pidentymisen merkinä. Ainoa poikkeus on sana *tootama*, joka useimmiten kirjoitetaankin *towotama*.²⁴ Luetaan siis *saat-ma, loot-ma, peet-mä, liit-mä, sääd-mä, kuul-ma, sööt-mä, püüd-mä, ei sa-at-ma, lo-ot-ma, pe-et-mä* jne.

2. Kun diftongi *ä, ü, ö* on yksinään eikä kahdennettuna, ei tavu äänny pitkänä, vaan lyhyenä.

3. Viron kielessä ei *ä* äänny samalla tavoin kuin esim. saksan sanoissa *mächtig, prächtig*, vaan samoin kuin suomessa tai kuten *e* äänny saksan sanoissa *sterben, erben*. Äännetään siis *Häbbi, Kässi, Käsk*, ei *Hebbi, Kessi, Kesk*.

4. *G* ei äänny kuten saksassa, se ei ole *je*, vaan äänny hieman pehmeämmin kuin *K*, kuten esim. ruotsin sanassa *Gudh*. Ei siis sanota *Walje* eikä *Walke*, vaan *Walge, Tulgo, mingo, Poig, Roog, Roga*, ei missään tapauksessa *tulko, minko, Poik, Roka*.

5. Kirjain *H* aspiroi aina. Vokaalin edellä se äänny kuten saksassa. Vokaalin jäljessä ollessaan se ei pidennä tavua, vaan luetaan kuten tähän saakka *ch*. Mutta *CH* on liian kova eikä sovi viron eikä suomen sanoihin. Konsonantin jäljessä *H* ei ole koskaan. Kirjoitetaan siis *Rahwas, ahne, Lehm, Tomas* jne., ei *Rachwas*, vielä vähemmän *Rawas*, ei *achne* eikä *ane*, ei *Leehm* eikä *Leem*, ei *Thomas* jne.

6. Viron kielen luonteen vastaista on kahden konsonantin esiintyminen sanan tai tavun alussa. *Pruukma, Prasma, Klaas* jne. ovat saksan kielestä otettuja sanoja. Oikea virolainen tavutustapa on siis: *au-wus-ta-ma, su-rus-ta-ma, Saak-ra-ment, Re-gis-ter* jne., väärin siis: *au-wu-sta-ma, su-ru-sta-ma, Sa-kra-ment*:

7. *B, D, G* esiintyvät virolaisten sanojen sisällä ja lopussa, myös tavun alussa, mutta sanan alussa niitä ei ole ainoassakaan virolaisessa sanassa. Tästä syystä on niin Uudessa testamentissa kuin muissakin virolaisissa kirjoissa *B*:llä, *D*:llä ja *G*:llä alkavat vieraat nimet ja sanat kirjoitettu virolaisten ääntämistavan mukaisesti *P*:llä, *T*:llä ja *K*:lla.

²³ Diftongilla kirjoittaja tarkoittaa kirjaimia *ä, ü, ö*, joissa senaikaisessa painotekstissä on kahden pisteen tilalla pienikokoinen *e: ä, ü, ö*.

²⁴ Nyk. *töotama* ’luvata, vakuuttaa’.

8. *F* ja *CH* ovat tässä kielessä tuntemattomia. Tästä syystä on vieraissa sanoissa *F*:n ja *PH*:n asemesta kirjoitettu *W*, samoin *CH*:n asemesta *K* tai *J*.

Tässä selitetty kirjoitustapa on kirjoittajan mukaan jo yli 100 vuotta sitten otettu käytäntöön paavilais-virolaisissa kirjoissa, ja se vastaa ruotsalaista ja vielä paremmin suomalaista kirjoitustapaa. Tämän jälkeen kirjoittaja viittaa suunnittelemaansa viron kielioppiin: ”Zwar dürffte wol ein mehrers wegen der rechten Auszsprechung der Ehstnischen Wörter (wie nemlich solche durch die Schreib-Arth könte recht gefodert werden) zu beobachten seyn; davon soll aber/ so Gott will! künftig in der Ehstnischen *Grammatic ex professo* gehandelt werden.”²⁵

Tämän jälkeen tehdään selkoa käsikirjan sisällöstä. Poimin tähän kirjan historian kannalta olennaiset kohdat:

Kristuksen kärsimyshistoria, ylösnousemus ja taivaaseen astuminen sekä Pyhän Hengen vuodattaminen (teoksen sisällysluettelon numerot II—IV) on painettu tähän muuttamattomina v. 1686 ilmestyneen tartonvirolaisen Uuden testamentin mukaan.

Virsikirjaosa (sisällysluettelossa nro VI) sisältää jo v. 1685 julkaisun tartonvirolaisen virsikirjan täydennettynä muutamilla virsillä. Tässä kerrotaan virsiä viron kieleen käännettäessä ilmenneistä vaikeuksista ja noudatetuista periaatteista. Edellisen virsikirjan virret on painettu sellaisinaan, vähäisiä poikkeamia lukuun ottamatta. Mutta muutamista virsistä on lisäksi tehty kokonaan uusi versio, joka on painettu entisen perään. Näin jokainen voi laulaa näistä kahdesta sitä, joka häntä paremmin miellyttää.

Rukouskirjasta (sisällysluettelon nro VII) mainitaan, että sekin oli ilmestynyt jo v. 1685.²⁶ Mahdollisista eroista tähän varhempaan painokseen verrattuna ei puhuta mitään.

Lopuksi kirjoittaja valittaa sitä, ettei yrityksistä huolimatta ole saatu ketään kylliksi viron kieltä taitavaa henkilöä valvomaan painatusvaiheessa työtä. Kun maan koulut eivät enää kauemmin voineet tulla toimeen ilman tätä kirjaa, täytyi painatusta jatkaa. Tästä syystä kirjaan on tullut joitakin painovirheitä, etenkin evankeliumi- ja epistolakirjaan. Tärkeimmät on lueteltu kirjan lopussa. Nämä kirjoittajan antamat tiedot tukevat sitä edellä esittämäni oletusta, että käsikirjan vironkielisistä osista viimeisenä on painettu evankeliumi- ja epistolakirja ja osa (6) (so. uskonkappaleet ja painovirheiden luettelot). Vasta näi-

²⁵ Kirjoittajan kielioppisuunnitelma on kaikesta päättäen jäänyt toteutumatta.

²⁶ Kirja ilmestyi yhdessä virsikirjan kanssa. Vrt. Salu, *Svio-Estonica* VIII, 1944—48, s. 165; Salu, 1685 års sydestniska psalmbok, *Svio-Estonica* 1949, s. 181 ym.

den jälkeen on kaikesta päättäen painettu teoksen alkuosa, so. nimiölehti ja saksankielinen esipuhe.

Esipuheen lopussa on päiväys: ”RIGA den 13. Februarij Anno 1691.”

4.

Kuten edellä esitetystä on selvinnyt, käsikirja koostuu erikseen painetuista ja osaksi erikseen paginoiduistakin osista, mutta nimiölehti, esipuhe ja lopussa olevat painovirheiden luettelot sekä tietenkin sidos yhdistävät sen yhdeksi teokseksi.

Kirjan sisällys on aivan sama kuin Riiassa v. 1695 ilmestyneen, Adrian Virginiuksen toimittaman pohjoisvirolaisen käsikirjan *Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat*²⁷, jonka esikuvana etelävirolainen kirjamme siis selvästi on ollut. Tosin säilyneestä pohjoisvirolaisesta käsikirjasta puuttuu esipuhe, mutta on varmalta tuntuvia tietoja sellaisenkin olemassaolosta. Näiden tietojen mukaan se on ollut saksankielinen ja siinä on perusteltu kirjaan tehtyjä muutoksia sekä terävästi kritisoitu teoksen edellisiä laitoksia.²⁸ Tästä voimme päätellä, että se on sisällöltään ollut samantapainen kuin etelävirolaisen käsikirjamme esipuhe.

Kuvatessaan Lundin yliopiston kirjastosta löydettyä etelävirolaista evankeliumi- ja epistolakirjaa (= edellä nro (2)) Pürkop kirjoittaa: ”Eftersom titelbladet tryckts för sig och saknar årtal, måste man förmoda, att avsikten varit att trycka ett nytt titelblad (i analogi med arbetet nr 1²⁹), då alla fyra böckerna nr 5—8³⁰ voro färdiga och bundna i ett band skulle ha bildat en sydestnisk hem- och kyrkobok (analog med boken nr 1—4³¹). Varför detta inte skett, fastän de återstående tre böckerna voro färdigtryckta före den nu behandlade boken, är en fråga som tills vidare måste förbli olöst.”³²

Edellä olevan selvityksen jälkeen se kysymys, jonka Pürkop katsoo jääneen ratkaisematta, on saanut vastauksensa tai oikeammin käynyt aiheettomaksi. Hanke, jonka hän sanoo jääneen toteutumatta, on sitenkin aikanaan toteutettu: on painettu uusi nimiölehti ja lisäksi esipu-

²⁷ Pürkop, mts. 149.

²⁸ *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's*, 1858, s. 123—124; Pürkop, mts. 156; Salu, *Virittäjä* 1949, s. 111; *Eesti kirjanduse ajalugu I* (toim. A. Vinkel), s. 150.

²⁹ Pohjoisvirolainen käsikirja *Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat*, Riga 1695.

³⁰ Etelävirolaiset evankeliumi- ja epistolakirja, virsikirja, rukouskirja ja katekismus.

³¹ Vastaavat pohjoisvirolaiset kirjat.

³² Pürkop, mts. 153.

he. Teos on myös sidottu yhdeksi niteeksi. Sidos on vanha, mutta on vaikea sanoa, onko kirja sidottu heti painamisen jälkeen Riassa vai vasta myöhemmin.

Etelävirolaisessa käsikirjassamme ei ole tekijän eikä julkaisijan nimeä. Kuitenkin Adrian Virginius autobiografiassaan ilmoittaa valmistaneensa Riassa v. 1690 tartonvirolaisen käsikirjan (ilmestyi painosta 1691).³³ Lienee selvää, että hän on kirjan toimittaja, etenkin kun hän on myös toimittanut muutamaa vuotta myöhemmin kirjan pohjoisvirolaisen version. Sen sijaan esim. virsien käännökset eivät kaikki ole hänen käsialaansa, kuten edellä on selvitetty. Adrian Virginiusta voitaneen pitää myös kirjan esipuheen kirjoittajana.

Tämä etelävirolainen käsikirja on yksi niistä noin kolmestakymmenestä uskonnollisesta kirjasta, jotka v. 1690—1700 ilmestyivät Riassa viroksi, lätiksi tai suomeksi³⁴ ja jotka osaltaan todistavat, kuinka paljon huomiota Ruotsin keskushallinto kiinnitti itämerenmaakuntien kirkollisiin oloihin ja kansansivistyksen kohottamiseen niissä.

Aloitteen ja suunnitelman kirkollisten kirjojen julkaisemiseksi teki kenraalisuperintendentti Johann Fischer. Hänen ehdotuksestaan kuningas määräsi v. 1684, että Raamattu oli käännettävä sekä tartonviron että tallinnanviron kielelle. Uuden testamentin kääntäjäksi Fischer kutsui Adrian Virginiuksen. Virginius oli syntynyt v. 1663 Kambjassa. Jo 1683 hän asettui Fischerin kutsumana Riikaan valmistelemaan raamatunkäännöstä. Hän vei sinne mukaansa isänsä Andreas Virginiuksen (1640—1701) käsikirjoitukset ja julkaisi v. 1684—86 etelävirolaiset ison katekismuksen, virsi- ja rukouskirjan sekä Uuden testamentin, kuten edellä jo on kerrottu. Virginiuksen omaelämäkerrassa on tieto, että hän 14. 2. 1691 eli siis etelävirolaisen käsikirjan esipuheen päiväyksen jälkeisenä päivänä palasi Riista seurakuntaansa Puhjaan (saks. Kawelecht) ja jätti käsikirjan oikaisuluvun H. Vestringin tehtäväksi.³⁵

5.

Lukija on ehkä mielessään kysynyt, miten kirja on joutunut Suomeen ja Turkuun. Tähän kysymykseen pystyn antamaan vain osittaista va-

³³ *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's*, s. 120, 122—123; Ridala, mts. 129; Salu, *Svio-Estonica* VIII, 1944—48, s. 165; *Eesti kirjanduse ajalugu* I (toim. A. Vinkel) s. 150. — Adr. Virginiuksen elämästä ks. myös: Viktor Obet, Adrian Verginiuse lugu, *Tulimuld* 1979 s. 180—190.

³⁴ Vrt. Pürkop, mts. 160—161.

³⁵ *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's*, s. 123.

laistusta. Kirjassa on joitakin sellaisia merkintöjä, jotka voivat antaa jonkinlaisia viitteitä.

Takakannen sisäpuolen yläreunassa on musteella tehty merkintä: *Stockh:l 30 Januari 1741. C.1.26*. Tämä viitanee siihen, että kirja olisi v. 1741 ollut Tukholmassa, ehkä jossakin kirjastossa. Etukannen sisäpuolen yläosassa taas on puneella kirjoitettuna joitakin vaikeasti tulkittavia merkkejä ja niiden alla vuosiluku 1769. Alempana etukannen sisäpuolella on musteella kirjoitettuna M. ^J Lrd Mellin ja sen alla todennäköisesti samalla musteella ja samalla selvällä käsialalla *Tanum 1843*. Takakannen edellä olevalla tyhjällä lehdellä taas on musteella kirjoitettuna: *Denna Boken är på Liflenska Estländska och Curländska språket skrifven och innefattar Evangelier m: m för året i likhet med vår Psalmbok — G. A. Mellin*. Takakannen sisäpuolen alaosassa on musteella kirjoitettuna *Rohlandus Rohlandi* ja sen alla epäselvästi (--)*mea* (--)*ria*. Etukannen sisäpuolella on lyijykynällä kirjoitettuna alakkain vähennyslasku 1872—1691 = 181. Joku on siis v. 1872 laskenut kirjan silloisen iän. Samoin on lyijykynällä kirjoitettu (todennäköisesti eri käsialalla kuin äskeinen) 2000- ja *K I Aiov*. Etukannen sisäpuolella on alimpänä leimasimella lyöty punainen leima: *Lindstedts antikvariska bokhandel. Helsingfors*.

Mitä näistä merkinnöistä sitten voidaan päätellä? Näyttää ensinnäkin siltä, että kirja on 1700-luvulla ollut Ruotsissa. Jossakin vaiheessa, ehkä 1800-luvulla, se näyttää olleen Mellin-nimisten henkilöiden hallussa. Edellä mainituista merkinnöistä voidaan ehkä lukea, että M. ^J Lrd Mellin on kirjoittanut nimensä kirjaan v. 1843 Ruotsin Bohuslänin pohjoisosassa sijaitsevassa Tanumissa. Olen biografisten hakuteosten avulla koettanut jäljittää molempia mainittuja Mellinejä, mutta tuloksetta. Sittenkin kirja on ollut helsinkiläisessä antikvariaatissa, josta se on joko suoraan tai välivaiheiden kautta siirtynyt Turkuun. Helsingin puhelinluettelossa on ainakin v. 1898—1919 *Lindstedt, Joh. K. Antikvarisk bokhandel*, v. 1922—24 *Oy Lindstedts Antikvarium Ab* ja v. 1925—38 *Lindstedts Konstantikvarium*. Näyttää todennäköiseltä, että kirja on tullut tämän antikvariaatin haltuun joko viime vuosisadan lopulla tai kuluvan vuosisadan ensimmäisellä tai toisella vuosikymmenellä. On tietenkin mahdollista sekin, että vanhaa leimasinta on käytetty vielä joitakin vuosia antikvariaatin nimen muuttumisen jälkeen. Tämän täsmällisempiä tietoja tämän ainutlaatuisen kirjan vaelluksista ei ainakaan tässä vaiheessa ole saatavissa.

OSMO IKOLA: *Ein dorpatestnisches Handbuch aus dem Jahre 1691*

In seinem Artikel behandelt der Verfasser eine in Turku entdeckte alte, in südestnischer Sprache abgefasste Agende "Tarto-Ma Kele Kässi Ramat. RIGA/ Gedruckt bey Johann Georg Wilcken/Königl. Buchdrucker/ 1691". Soviel man weiss, ist das gut erhaltene Buch ein Einzelstück. Dass die heutige estnische Schriftsprache in den nordestnischen Mundarten wurzelt, ist eine bekannte Tatsache. Neben dieser Sprache, dem ehemaligen Revalestnischen, gab es eine südestnische, d.h. die dorpatestnische Schriftsprache, in der vom 16. bis ins 19. Jahrhundert hinein Bücher erschienen.

Das erst neulich entdeckte Buch hat folgenden Inhalt (die Teile, über die nichts besonderes erwähnt wird, sind in Dorpatestnisch abgefasst):

(1) Titelblatt mit Inhaltsverzeichnis, und ein deutsches Vorwort, im ganzen 16 unpaginierte Seiten.

(2) Evangelien und Episteln (unpaginiertes Titelblatt und 264 paginierte Textseiten). Enthalten sind die Abschnitte: (2:1) Evangelien- und Episteltexte für die Feiertage des Kirchenjahres, (2:2) die Leidensgeschichte Christi, (2:3) Christi Auferstehung und Himmelfahrt, (2:4) Ausgussung des Heiligen Geistes und (2:5) die Zerstörung Jerusalems.

(3) Gesangbuch (gedruckt 1690; 238 paginierte und 22 unpaginierte Seiten). Die unpaginierten Seiten dieses Abschnitts enthalten zwei Register der Kirchenlieder, zuerst eines in deutscher und ein weiteres in estnischer Sprache, nebst einem Verzeichnis der Druckfehler im Gesangbuch.

(4) Gebetbuch (gedruckt 1691; 88 paginierte und 4 unpaginierte Seiten). Die unpaginierten Seiten enthalten das Register des Gebetbuches.

(5) Luthers Katechismus (gedruckt 1690; 64 unpaginierte Seiten).

(6) Ein unbetitelter Teil mit den fünf Hauptstücken der christlichen Lehre sowie einem Verzeichnis sämtlicher Druckfehler der auf Estnisch abgefassten Abschnitte (12 unpaginierte Seiten). Bogenpaginierung und sonstige Merkmale lassen darauf schliessen, dass dieser Abschnitt gleichzeitig mit Teil (2) bzw. bald danach gedruckt wurde, von Anfang an aber die Absicht bestand, ihn an seinen natürlichen Platz, d.h. ans Ende des Buches zu stellen.

Das Buch als solches war bisher unbekannt. Teil (2) bis (6) befinden sich als Einzelausgaben in der Bibliothek der Universität Lund, Teil (3) und vielleicht auch Teil (4) wären ausserdem noch in der Bibliothek der Universität Vilna zu finden. Sonstiges über das Buch bzw. dessen einzelne Teile ist nicht bekannt. Völlig unbekannt war bisher Teil (1), d.h. das Titelblatt mit dem Inhaltsverzeichnis und dem deutschsprachigen Vorwort. Titelblatt und Vorwort fassen das Buch, obwohl die Einzelteile jeder für sich paginiert wurden, zu einem unverkennbar als von Anfang an vorgesehenen Ganzen zusammen. Das Werk umfasst insgesamt 710 Seiten.

Das deutschsprachige Vorwort ist inhaltlich interessant. Der Verfasser beklagt sich über die mangelhaften estnischen Sprachkenntnisse der lutherischen Geistlichen in Livland und sagt, dass die estnischen papistischen Bücher und Handschriften die entsprechenden lutherischen an sprachlicher Gewandtheit weitgehend überträfen. Eingehend beschäftigt er sich mit der im Buch verwendeten, erneuerten estnischen Rechtschreibung ("Schreib-Arth"), die sowohl von der deutschen als der Orthographie vorher erschiener estnischer Bücher erheblich abweicht. Man war bestrebt, das Estnische so zu schreiben, wie es gesprochen wurde, und hatte sich neben der deutschen auch der schwedischen und der finnischen Rechtschreibung als Vorbild bedient.

Dem Buch fehlen die Namen sowohl des Verfassers als des Herausgebers. Höchst wahrscheinlich ist Adrian Virginius der Verfasser des Vorworts und zugleich der Herausgeber des Buches, obschon man darin auch solche Kirchenlieder findet, die nicht von ihm ins Estnische übersetzt worden sind. Schon vorher hatte Virginius in Riga auf Dorpatestnisch den Grossen Katechismus (1684) und ein Choral- und Gebetbuch (1685) herausgegeben; 1686 erschien in Riga ein Neues Testament, in dorpatestnischer Übersetzung von Adrian Virginius und seinem Vater Andreas Virginius. Dort erschien 1695 auch ein revalestnisches Handbuch in der Bearbeitung von Adrian Virginius; es enthält die gleichen

Abschnitte wie die in vorliegendem Artikel behandelte dorpatestnische Ausgabe.

Das dorpatestnische Handbuch von 1691 ist eines der etwa dreissig geistlichen Schriften, die 1690—1700 in Riga auf Estnisch, Lettisch oder Finnisch erschienen. Ganz Livland gehörte bekanntlich damals noch zum Königreich Schweden.